UO‘K 372.8

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI LISONIY TAHLILGA O‘RGATISHNING BOSQICHLI METODIK TIZIMI

Yo‘ldashova Dilso‘z Umar qizi,
O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti doktoranti
dilsuzumarovna@gmail.com
Ilmiy rahbar: U.A. Masharipova,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini lisoniy tahlilga o‘rgatish metodikasini takomillashtirish masalasi ko‘rib chiqilgan. Xalqaro, Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi va O‘zbekiston tadqiqotlari tahlili asosida metodikaning to‘rt bosqichli tizimi taklif etilgan. Tizim namuna asosida tahlil, matn ichida yo‘naltirilgan tahlil, mustaqil tahlil va muhokama hamda metodik ko‘chirish bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Har bir bosqich uchun maqsad, topshiriq turi va kutilgan natija belgilangan. Shuningdek, lisoniy tahlil tayyorgarligini baholashning uch mezoni va uch darajasi ishlab chiqilgan. Taklif etilgan tizim keyingi tajriba-sinov ishi uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *lisoniy tahlil, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, ona tili o‘qitish metodikasi, metodik tizim, metodik ko‘chirish, baholash mezonlari.*

A PHASED METHODOLOGICAL SYSTEM FOR TEACHING PROSPECTIVE ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS TO CONDUCT LINGUISTIC ANALYSIS

This article examines the issue of improving the methodology for teaching linguistic analysis to prospective primary school teachers. Based on an analysis of research from Uzbekistan, the Commonwealth of Independent States (CIS), and the broader international community, a four-stage methodological system is proposed. The system comprises model-based analysis, guided in-text analysis, independent analysis and discussion, and methodological transfer. Specific objectives, task types, and expected outcomes are defined for each stage. Furthermore, three criteria and three levels for assessing readiness for linguistic analysis have been developed. The proposed system serves as a theoretical framework for subsequent experimental research.

Keywords: *linguistic analysis, prospective primary school teacher, native language teaching methodology, methodological system, methodological transfer, assessment criteria.*

ПОЭТАПНАЯ МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ОБУЧЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ НАВЫКАМ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

В статье рассматривается проблема совершенствования методики обучения будущих учителей начальных классов лингвистическому анализу. На основе анализа исследований, проведённых за рубежом, в странах СНГ и в Узбекистане, предложена четырёхэтапная методическая система. Она включает в себя этапы анализа по образцу, направленного внутритекстового анализа, самостоятельного анализа и обсуждения, а также методического переноса. Для каждого этапа определены цель, тип задания и ожидаемый результат. Кроме того, разработаны три критерия и три уровня оценки готовности к проведению лингвистического анализа. Предложенная система послужит теоретической основой для дальнейшей опытно-экспериментальной работы.

Ключевые слова: *лингвистический анализ, будущий учитель начальных классов, методика преподавания родного языка, методическая система, методический перенос, критерии оценки.*

Kirish. O‘zbekiston boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini baholovchi PIRLS 2021 xalqaro tadqiqotida qatnashdi. Mamlakat o‘quvchilari o‘rtacha 437 ball to‘pladi. Tadqiqot shkalasining markaziy nuqtasi esa 500 ballga teng (Mullis va boshq., 2023). O‘qish savodxonligi ko‘plab omillarga bog‘liq. Ulardan biri o‘qituvchining til tizimini qanchalik bilishi va bu bilimni darsda qanday qo‘llashidir.

O‘qituvchining til tuzilishi haqidagi bilimi xalqaro tadqiqotlarda uzoq vaqtdan beri o‘rganilmoqda. L. Moats (1994) bu bilimni o‘qituvchi tayyorlash tizimining yetishmayotgan asosi sifatida baholagan. Uning tadqiqotida o‘qituvchilar fonemik ong, og‘zaki va yozma nutq munosabati hamda imloni tahlil qilishga

qaratilgan kursdan o‘tgan. E. Binks-Cantrell va hamkasblari (2012) masalani o‘qituvchi tayyorlovchi pedagoglar misolida tekshirgan. Ularning ma’lumotlari til tuzilishiga oid tushunchalarni yetarli bilmagan pedagog bu bilimni talabaga to‘liq yetkaza olmasligini ko‘rsatgan. Tadqiqotchilar bu holatni «Pyotr samarasi» deb atagan.

Grammatika yozish jarayoniga singdirib o‘qitilsa, natija qanday bo‘ladi? Bu savolga D. Myhill va hamkasblari (2012) tajriba orqali javob izlagan. Tajriba 31 maktabdagi 744 o‘quvchi ishtirokida tasodifiy nazoratli usulda o‘tkazilgan. Bunday o‘qitishning yozish natijalariga ijobiy ta’siri qayd etilgan. O‘qituvchilar yondashuvning eng muhim jihatlari sifatida aniq tushuntirish, muhokama va til bilan erkin tajriba qilishni ajratgan. Keyingi tadqiqotda D. Myhill, S. Jones va A. Watson (2013) til haqidagi bilim ko‘plab o‘qituvchilar uchun qiyin soha bo‘lib qolayotganini ko‘rsatgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlarida bu masala bo‘lajak o‘qituvchining lingvistik va metodik tayyorgarligini birlashtirish nuqtai nazaridan ko‘rib chiqilgan. Masalan, N.M. Lavrova (2005) boshlang‘ich sinf o‘qituvchisini o‘quvchilarga lingvistik lug‘atlardan foydalanishni o‘rgatishga metodik jihatdan tayyorlash masalasini o‘rgangan. Bu yondashuvda o‘qituvchining til bilimi uning o‘quvchiga yetkazish ko‘nikmasi bilan birga qaraladi.

O‘zbekistonda boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun yaratilgan asosiy darsliklardan birida K. Qosimova va hamkasblari (2009) ona tili o‘qitish metodikasini bo‘limlarga ajratib yoritgan. Darslikda fonetika, grammatika, so‘z yasalishi va imlo o‘qitish metodikasi alohida ko‘rib chiqiladi. Avvalgi tadqiqotimizda lisoniy tahlil ko‘nikmalarini shakllantirishning nazariy asoslari va metodik muammolari tahlil qilingan (Yo‘ldashova, 2025). Ushbu maqola shu tahlil asosida metodikaning amaliy tuzilishini taklif etadi.

Ko‘rib chiqilgan tadqiqotlarda o‘qituvchining til bilimi va uni shakllantirish yo‘llari atroflicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, bo‘lajak o‘qituvchini lisoniy tahlilga o‘rgatish bosqichlarini o‘zbek tili materialida tizimli tavsiflash masalasi yanada takomillashtirishga muhtoj. Xalqaro tadqiqotlarning asosiy qismi ingliz tili materialiga tayanadi. O‘zbek tili esa agglutinativ tuzilishga ega. Shu sababli undagi so‘z va gap tahlili o‘ziga xos metodik yondashuvni talab etadi.

Maqolaning maqsadi bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini lisoniy tahlilga o‘rgatishning bosqichli metodik tizimini va uni baholash mezonlarini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot savoli quyidagicha: bo‘lajak o‘qituvchini lisoniy tahlilga o‘rgatish qanday bosqichlar orqali tashkil etilsa, u talabaning o‘z tahlil ko‘nikmasini ham, bu ko‘nikmani o‘quvchiga o‘rgatish tayyorgarligini ham qamrab oladi?

Metodlar. Tadqiqot nazariy-metodik xususiyatga ega. Unda tizimli adabiyotlar tahlili, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va pedagogik modellashtirish metodlari qo‘llandi.

Manbalarni tanlash. Tahlilga uch guruh manbalar kiritildi. Birinchi guruhni o‘qituvchining til tuzilishi haqidagi bilimiga bag‘ishlangan xalqaro empirik tadqiqotlar tashkil etdi. Ikkinchi guruhga Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlarida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining lingvometodik tayyorgarligiga oid ishlar kirdi. Uchinchi guruhni boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi uchun O‘zbekistonda yaratilgan darslik va tadqiqotlar tashkil etdi. Manbalar tanlanishida ularning ilmiy nashrda chop etilgani va to‘liq bibliografik ma’lumotga egaligi asosiy shart qilib olindi.

Tahlil tartibi. Har bir manbadan uch turdagi ma’lumot ajratildi: o‘rganilgan til bilimi turi, qo‘llangan o‘qitish usuli va olingan asosiy xulosa. So‘ngra bu ma’lumotlar qiyoslanib, o‘qitish jarayonida takrorlanuvchi tamoyillar aniqlandi. Aniqlangan tamoyillar asosida metodikaning bosqichlari va baholash mezonlari modellashtirildi.

Natijalar. Manbalar tahlili o‘qitish jarayonida uch tamoyil takrorlanishini ko‘rsatdi. Birinchi tamoyil – aniqlik. Til hodisasi talabaga namuna orqali ochiq tushuntirilishi lozim (Moats, 1994; Myhill va boshq., 2012). Ikkinchi tamoyil – matn bilan bog‘liqlik. Tahlil ajratilgan gaplar asosida emas, ma’noli matn ichida bajarilgani maqsadga muvofiq (Myhill va boshq., 2012). Uchinchi tamoyil – metodik yo‘nalganlik. Bo‘lajak o‘qituvchi bilimni o‘zi egallashi bilan birga uni o‘quvchiga yetkazishga ham tayyorlanishi kerak (Binks-Cantrell va boshq., 2012; Lavrova, 2005).

Shu tamoyillar asosida lisoniy tahlilga o‘rgatishning to‘rt bosqichli tizimi ishlab chiqildi. Bosqichlar oddiydan murakkabga va o‘qituvchi yordamidan talaba mustaqilligiga qarab tartiblangan. Har bir bosqich tavsifi 1-jadvalda keltirilgan.

Birinchi bosqichda talaba tahlilning to‘liq namunasi bilan ishlaydi. O‘qituvchi har bir qadamni atamasi bilan nomlaydi va nima uchun aynan shu belgi olinganini izohlaydi. Bu bosqichda tahlil fonetik, morfologik va sintaktik yo‘nalishlarda alohida-alohida ko‘rsatiladi.

Ikkinchi bosqichda tahlil boshlang‘ich sinf ‘’Ona tili‘’ darsligidagi matnlar asosida bajariladi. Talaba so‘z yoki gapni ajratib emas, matndagi vazifasi bilan birga tahlil qiladi. Masalan, qo‘shimchaning ma’noni

qanday o‘zgartirishi savol orqali aniqlanadi. Bu yondashuv o‘zbek tilining agglutinativ tuzilishini hisobga oladi.

1-jadval. Lisoniy tahlilga o‘rgatishning bosqichli metodik tizimi

Bosqich	Maqsad	Topshiriq turi	Kutilgan natija
1. Namuna asosida tahlil	Tahlil tartibini ko‘rsatish	O‘qituvchi bajargan to‘liq tahlil namunasini izohlash	Talaba tahlil ketma-ketligini biladi
2. Matn ichida yo‘naltirilgan tahlil	Tahlilni ma’no bilan bog‘lash	Boshlang‘ich sinf darsligidagi matnda savollar yordamida tahlil qilish	Talaba til birligining matndagi vazifasini izohlaydi
3. Mustaqil tahlil va muhokama	Mustaqil qaror qabul qilishni shakllantirish	Juftlikda tahlil qilish va natijalarni guruhda asoslash	Talaba o‘z tahlilini dalil bilan himoya qiladi
4. Metodik ko‘chirish	Tahlilni o‘quvchiga o‘rgatishga tayyorlash	O‘quvchi uchun tahlil topshirig‘i tuzish va o‘quvchi xatosini tahlil qilish	Talaba o‘quvchi yoshiga mos tahlil vazifasini tuzadi

Uchinchi bosqichda talabalar juftlikda ishlaydi. Har bir juftlik bir matnni mustaqil tahlil qiladi va natijani guruhda asoslaydi. Bir til hodisasiga turlicha qarashlar muhokama qilinadi. Bu bosqich talabaning tahlil qarorini dalil bilan asoslash ko‘nikmasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

To‘rtinchi bosqichda talaba o‘qituvchi o‘rniga o‘tadi. U boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun yoshga mos tahlil topshirig‘i tuzadi. Shuningdek, o‘quvchilarning yozma ishlaridagi tipik xatolarni tahlil qilib, ularni tuzatish yo‘lini taklif etadi. Bu bosqich lingvistik bilimni metodik tayyorgarlik bilan bog‘laydi.

Tizimga mos ravishda lisoniy tahlil tayyorgarligini baholashning uch mezoni belgilandi. Bular bilim mezoni, amaliy tahlil mezoni va metodik ko‘chirish mezonidir. Har bir mezon past, o‘rta va yuqori darajalarda tavsiflandi (2-jadval).

2-jadval. Lisoniy tahlil tayyorgarligini baholash mezonlari va darajalari

Mezon	Past daraja	O‘rta daraja	Yuqori daraja
Bilim	Tahlil atamalarini qisman biladi	Atamalarni biladi, ayrim hollarda adashtiradi	Atamalarni to‘g‘ri qo‘llaydi va izohlaydi
Amaliy tahlil	Namuna yordamida tahlil qiladi	Mustaqil tahlil qiladi, matndagi vazifani qisman izohlaydi	Matnda to‘liq tahlil qiladi va qarorini asoslaydi
Metodik ko‘chirish	O‘quvchi uchun topshiriq tuza olmaydi	Topshiriq tuzadi, o‘quvchi yoshiga to‘liq moslashtirmaydi	Yoshga mos topshiriq tuzadi va o‘quvchi xatosini tahlil qiladi

Muhokama. Tadqiqot bo‘lajak o‘qituvchini lisoniy tahlilga o‘rgatishni qanday bosqichlar orqali tashkil etish mumkin, degan savolga javob izladi. Taklif etilgan tizim talabaning o‘z tahlil ko‘nikmasini va bu ko‘nikmani o‘quvchiga o‘rgatish tayyorgarligini bir jarayonda birlashtiradi.

Tizimning ikkinchi va uchinchi bosqichlari D. Myhill va hamkasblari (2012) tadqiqotida ajratilgan jihatlarga yaqin. Ularda ham grammatika matn ichida o‘rgatilgan, muhokamaga katta o‘rin berilgan. Farqi shundaki, Myhill va hamkasblari yondashuvi o‘quvchilarga qaratilgan. Ushbu tizim esa bo‘lajak o‘qituvchiga mo‘ljallangan va shu sababli metodik ko‘chirish bosqichi bilan to‘ldirilgan.

To‘rtinchi bosqichning zarurati E. Binks-Cantrell va hamkasblari (2012) ma’lumotlari bilan asoslanadi. Ularga ko‘ra, pedagogning til bilimi talabaga yetkaziladigan bilim darajasini cheklaydi. Demak, bo‘lajak o‘qituvchi tahlilni o‘zi bajara olishi yetarli emas. U bu bilimni kelgusida o‘quvchiga yetkazish yo‘llarini ham amalda sinab ko‘rishi lozim. N.M. Lavrova (2005) tadqiqotida ham o‘qituvchining metodik tayyorgarligi o‘quvchiga o‘rgatish vazifasi bilan bog‘liq holda qaralgan.

O‘zbekiston sharoitida taklif etilgan tizim K. Qosimova va hamkasblari (2009) darsligida berilgan metodik bo‘limlarni to‘ldirishi mumkin. Darslikda fonetika, grammatika va imlo o‘qitish metodikasi alohida yoritilgan. Taklif etilgan tizim esa bu bo‘limlardagi tahlil ishini yagona bosqichli jarayonga birlashtirishga qaratilgan.

Tadqiqotning cheklovlari. Taklif etilgan tizim nazariy tahlil asosida ishlab chiqilgan va hali tajriba-sinov orqali tekshirilmagan. Baholash mezonlari va darajalarining ishonchliligi ham empirik ma’lumotlar asosida aniqlanishi lozim. Bundan tashqari, tahlilga kiritilgan O‘zbekiston manbalari soni cheklangan.

Xulosa. Lisoniy tahlilga oid manbalarni o‘rganish davomida bir narsa aniq bo‘ldi: bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi uchun til hodisasini to‘g‘ri tahlil qila bilish yetarli emas. U tahlilni matn bilan bog‘lay olishi va natijani kichik yoshdagi o‘quvchiga tushunarli shaklda yetkaza bilishi ham kerak. Shu kuzatish asosida uchta tamoyilni ajratdik: aniqlik, matn bilan bog‘liqlik va metodik yo‘nalganlik.

Aniqlik deganda talaba til birligi qaysi sathga tegishli ekanini adashmay belgilashini va uni to‘g‘ri atama bilan nomlashini tushunamiz. Talaba shu yerda xato qilsa, bu xato keyinchalik o‘quvchilarga ham o‘tadi. Matn bilan bog‘liqlik tamoyili til hodisasini alohida misollarda emas, tirik matn ichida ko‘rishni talab qiladi. Talaba so‘z yoki qo‘shimcha matnda qanday vazifa bajarayotganini va ma’noga nima qo‘shayotganini ko‘ra bilishi kerak. Metodik yo‘nalganlik esa butun jarayonning maqsadini belgilaydi: bo‘lajak o‘qituvchi tahlilni o‘zi uchun emas, ertaga sinfda qo‘llash uchun o‘rganadi.Taklif etilgan tizim ham shu mantiqqa tayanadi. Talaba avval tayyor namunani kuzatadi: tahlil qanday tartibda olib borilishini, qaysi atamalar ishlatilishini va xulosa qanday asoslanishini ko‘radi. Keyin u o‘qituvchining savollari yordamida matn ustida o‘zi izlanishga o‘tadi, bu bosqichda yordam asta-sekin kamayib boradi. Uchinchi bosqichda tahlilni talaba butunlay o‘zi bajaradi, natija esa guruhda muhokama qilinadi. O‘z fikrini himoya qilish va boshqalarning xatosini ko‘ra bilish ko‘nikmasi ham aynan shu yerda shakllanadi. Bizningcha, tizimning eng muhim qismi oxirgi bosqich, ya’ni metodik ko‘chirishdir. Bu bosqichda talaba o‘zi tahlil qilgan hodisani boshlang‘ich sinf o‘quvchisiga qanday tushuntirishini va qanday topshiriq berishini rejalashtiradi.

Baholash mezonlari ham bosqichlarga mos tanlandi. Bilim mezoni talaba nazariyani qay darajada bilishini, amaliy tahlil mezoni esa shu bilimni notanish matnda qo‘llay olishini ko‘rsatadi. Metodik ko‘chirish mezoni talaba tahlil natijasini o‘quvchi yoshiga mos topshiriqqa aylantira olishini baholaydi. Uchala mezon birgalikda bo‘lajak o‘qituvchini faqat tilshunos sifatida emas, o‘qituvchi sifatida ham baholashga yordam beradi.

Taklif etilgan tizim ‘’Ona tili o‘qitish metodikasi‘’ fani mashg‘ulotlarida qo‘llanishi mumkin. Keyingi tadqiqotda tizim samaradorligini nazorat guruhli tajriba-sinov orqali baholash, baholash mezonlarining ishonchliligini tekshirish rejalashtirilgan.

Adabiyotlar:

1. Binks-Cantrell, E., Washburn, E. K., Joshi, R. M., & Hougen, M. (2012). Peter effect in the preparation of reading teachers. Scientific Studies of Reading, 16(6), 526–536. https://doi.org/10.1080/10888438.2011.601434

2. Moats, L. C. (1994). The missing foundation in teacher education: Knowledge of the structure of spoken and written language. Annals of Dyslexia, 44, 81–102. https://doi.org/10.1007/BF02648156

3. Mullis, I. V. S., von Davier, M., Foy, P., Fishbein, B., Reynolds, K. A., & Wry, E. (2023). PIRLS 2021 international results in reading. Boston College, TIMSS & PIRLS International Study Center. https://doi.org/10.6017/lse.tpisc.tr2103.kb5342

4. Myhill D. A., Jones S. M., Lines H., & Watson A. (2012). Re-thinking grammar: The impact of embedded grammar teaching on students’ writing and students’ metalinguistic understanding. Research Papers in Education, 27(2), 139–166. https://doi.org/10.1080/02671522.2011.637640

5. Myhill D., Jones S., & Watson A. (2013). Grammar matters: How teachers’ grammatical knowledge impacts on the teaching of writing. Teaching and Teacher Education, 36, 77–91. https://doi.org/10.1016/j.tate.2013.07.005

6. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., & Sariyev Sh. (2009). Ona tili o‘qitish metodikasi. Noshir.

7. Yo‘ldashova D. U. (2025). Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini lisoniy tahlilga o‘rgatish metodikasini takomillashtirish. Yangi O‘zbekiston ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2(12), 177–179. https://doi.org/10.5281/zenodo.17922442

8. Лаврова Н. М. (2005). Методическая подготовка учителя начальных классов к формированию у младших школьников общеучебного умения пользоваться лингвистическими словарями [Дис. канд. пед. наук]. Омск.